

**ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՑՈՒ «ԳԻՐՔ ՊԱՀՈՑԻ» ԳՐԱԲԱՐ ԲՆԱԳՐԻ
ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԻՉՆԵՐԸ**

ՆԱՐԻՆԵ ԴԻԼԲԱՐՅԱՆ

Բարսեղ Կեսարացու 33 ճառերի, թղթերի, մեկնությունների «Գիրք պահոց» ժողովածուն հին հայերեն թարգմանվել է 5-րդ դարավերջից 7-րդ դար ընկած ժամակահատվածում, որո ընդունված է կոչել հունարեն դպրոցի թարգմանությունների ժամանակաշրջան: «Գիրք պահոցի» թարգմանիչները կատարյալ տիրապետել են և՛ հունարենին, և՛ մայրենի լեզվին, ուստի թարգմանելիս կարևոր են համարել նյութը հայ ընթերցողին լիարժեք հասկանալի և պատկերավոր դարձնելը: Հայերեն բնագրի լեզուն խրթին չէ, այստեղ չկան հունարենին բնորոշ ձևիմաստային արհեստական կառույցներ, անհարկի պատճենումներ, ամեն ինչ չափի մեջ է: Թարգմանության լեզվի ձևաբանական յուրահատկությունների քննությունը ապացուցում է, որ հունարեն կազմությունները հիմնականում առկա են բայական համակարգում, հատկապես կրավորական դերբայների կազմության մեջ, իսկ հոլովման համակարգը հիմնականում համապատասխանում է գրական հին հայերենի քերականության կանոններին, արհեստական նորամուծությունները սակավադեպ են:

Բանալի բառեր - Բարսեղ Կեսարացի, «Գիրք պահոց», գրաբար թարգմանություն, դասական և հետդասական հին հայերեն, 5-րդ դարավերջ և 7-րդ դարակիզը, հունարեն դպրոց, հունարանություններ, պատճենումներ հունարենից, բայական խոնարհման համակարգ, հոլովում

Հայ թարգմանական գրականությունը մեր հնագույն մշակութային ժառանգության բարձրարժեք մի մասն է. մաշտոցյան գրերի գյուտից առաջ անգամ վկայություններ կային, որ Հայաստանում շրջանառության մեջ էր Գրիգոր Լուսավորչի կողմից Աստվածաշունչ մատյանի գրաբար թարգմանությունը¹, որի հիման վրա էլ, ըստ ամենայնի, Մաշտոցն իր աշակերտների փաղանգի հետ Աստվածաշնչի կատարյալ թարգմանություն իրականացրեց երկու փուլով՝ «փութանակի» և «ընկալեալ» սկիզբ դնելով հայալեզու դավանաբանական-փիլիսոփայական հզոր գրական հոսանքի²:

Թարգմանչաց հատուկ տոն սահմանած Հայքը կարևորում էր հա-

¹ Տե՛ս **Ա. Աբրահամյան**, Հայոց գիր և գրչություն, Եր., 1973, էջ 18, հնչյախ նան՝ **Ն. Դանիելյան**, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության փուլերի մասին // Պատմա-բանասիրական հանդես, թիվ 1, 2001, էջ 6:

² Տե՛ս **Ն. Դանիելյան**, նշվ. աշխ., էջ 7-8:

մաշխարհային մշակույթի ձեռքբերումները գրաբարով ամրագրելու իր առաքելությունը: Թարգմանական գրականության լեզուն էապես հարստացրեց գրաբարի և՛ բառապաշարը, և՛ ձևաբանությունը, և՛ շարահյուսական ու ոճական կառույցների բազմազանությունը:

Այս տեսանկյունից քրիստոնեական եկեղեցու երեք մեծ կապադովկիացիներից Բարսեղ Կեսարացու «Գիրք Պահոց» անվամբ հայտնի ժողովածուի գրաբար թարգմանությունը վճռորոշ տեղ ու դեր ունի մեր մատենագրության և գրաբարի՝ իբրև գիտական-փիլիսոփայական լեզվի զարգացման պատմության մեջ:

Բարսեղ Կեսարացու «Գիրք Պահոցի» գրաբար բնագրի խորքային հետազոտող Կիմ Մուրադյանը, որի աշխատասիրությամբ էլ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը հրատարակեց այս երկասիրությունը, տարբեր աղբյուրների տարժամանակյա համեմատական քննության միջոցով պարզում է, որ «Պահոց գրքի» հայերեն թարգմանության հետքեր կան Ե-ԺԳ դարերի հայոց ինքնուրույն գրականության մի շարք գործերի բնագրերում³, այսինքն՝ երկի գրաբար թարգմանությունը սկսվել է արդեն Ե դարում գրերի գյուտին անմիջաբար հաջորդող շրջանում Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի կրտսեր աշակերտների կողմից՝ էլնելով այստեղ ամփոփված մեկնությունների և գաղափարների կարևորությունից: Նշենք մի կարևոր հանգամանք. որոշ ճառերի հունարեն բնագրերը մասամբ կամ լիովին պահպանված չեն, ուստի հայերեն տեքստերը բանասիրական մեծ արժեք ունեն:

Բարսեղ Կեսարացու այս աշխատանքը ճառերի, թղթերի, մեկնությունների և հարց-պատասխանների բազմաժանր մի ժողովածու է, որտեղ հիշյալ նյութերը հավաքվել և ի մի են բերվել «Պահոց գիրք» ընդհանուր խորագրի ներքո: Մենք արդեն ուսումնասիրել ենք այս երկասիրության բառապաշարը, նորաբանությունները, դարձվածքները՝ ցույց տալով գրաբար բնագրի հեղինակների պատկերավոր, հարուստ լեզուն, հունարեն և հայկաբան կառույցները միավորելու և փոխլրացնելու մեծ շնորհը⁴:

Այս հետազոտության մեջ նպատակ ենք դրել հաջորդիվ ուսումնասիրել «Գիրք պահոցի» թարգմանության լեզվի առաջնային ձևաբանական բնութագրիչները՝ խոնարհման և հոլովման տարբերակիչ հատկանիշները, զուգադրել դրանք հունարեն դպրոցի տարբեր շրջանների թարգմանություններում առկա կառույցների հետ՝ հստակեցնելու համար «Գիրք պահոցի» գրաբար բնագրի թարգմանության ժամանակը և լեզվական որակը: Հունարեն ընդհանրական կաղա-

³ Հմմտ. Ս. Բարսեղ Կեսարացի, Գիրք Պահոց, Ս. Էջմիածին, 2017, Առաջաբան, էջ 12-38:

⁴ Տե՛ս ն. Դիլբարյան, Բարսեղ Կեսարացու «Գիրք Պահոցի» գրաբար բնագրի նորաբանությունները եւ դրանց կենսունակությունը արդի հայերենում//Հայագիտության հարցեր, 2020, 1(19), էջ 177-187, ինչպես նաև՝ ն. Դիլբարյան, Բարսեղ Կեսարացու «Գիրք Պահոցի» գրաբար թարգմանության դարձվածքների իմաստակառուցվածքային բնութագիրը //Բանբեր Երևանի համալսարանի. Բանասիրություն, 2020, 1(31), էջ 40-50:

պարների դասակարգման համար օգտագործել ենք Գ. Մուրադյանի «Հունարանությունները դասական հայերենում» հիմնարար հետազոտության սկզբունքները:

Կեսարացու այս գործերի թարգմանության բայական և անվանական թեքման ընդհանրական կադապարները համեմատել ենք դասական գրաբարում կիրառվող ձևերի հետ՝ ուշադրությունը բևեռելով ի հայտ եկող տարբերությունների վրա, որոնք բնորոշում են հետդասական, ապա նախամիջին գրաբարի զարգացման հիմնական ուղղությունները: Լեզվական նման քննությունը մեզ հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ Բարսեղ Կեսարացու ճառերի, մեկնությունների և հարցում-պատասխանների հանրահայտ այս ժողովածուի նյութերը հիմնականում թարգմանվել են Ե դարի վերջին և Ջ դարասկզբին ըստ ամենայնի հեղինակային խմբի կողմից, հետագայում՝ Է դարում, որոշ նյութեր ավելացվել են, սակայն հստակ պահպանվել են թարգմանչական սկզբունքները. թարգմանության լեզուն դասական գրաբարն է հելլենաբանությունների որոշ տարրերով⁵: Հայ թարգմանական գրականության պարբերացման համաձայն՝ Բարսեղ Կեսարացու գործերի թարգմանությունը պետք է կատարված լինի Բ շրջանում, որ ընդունված է կոչել հունարան դպրոցի թարգմանություններ, այն ընդգրկում է Ե դարի վերջից մինչև Ը դարի սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանը⁶:

Զուգադրահամեմատական քննության ենթարկելով «Գիրք պահոցի» լեզվում վկայված բայական ձևերը՝ կարող ենք հստակ պատկերացում կազմել գրաբարի փոխակերպման հիմնական ուղղությունների մասին: Ակնհայտ է, որ անկախ բավական ուշ գրավոր լեզու դառնալու հանգամանքից՝ հին հայերենն ունեցել է կանոնավոր մշակված բայի խոնարհման և անդեմ ձևերի համակարգ, հարուստ ոճեր, որոնք հնարավոր են դարձրել փիլիսոփայական, բարոյախրատական բովանդակության պատկերավոր, բարձրաճ մտքերը դյուրությամբ վերարտադրել: Ընդ որում «Գիրք պահոցի» գրաբարը բնավ խրթին չէ, նեթափանցված չէ զուտ հունարենին բնորոշ ձևիմաստային արհեստական կառույցներով, անհարկի պատճենումներով, ամեն ինչ չափավոր է: Աներկբա կարող ենք պնդել, որ ժողովածուի թարգմանիչները կատարյալ տիրապետել են մայրենի լեզվին և թարգմանության ժամանակ գերակա են համարել նյութն անմիջաբար հայ ընթերցողին հասու դարձնելը, գուցե այս նպատակին ծառայել է նաև թարգմանվող աշխատանքի բնույթը. ուղերձներն ու մեկնությունները նախատեսված էին հայ հոգևորականների, ինչպես նաև հավատացյալ ժողովրդի համար, որպեսզի առավել կրթեին նրանց, հարողակից դարձնեին քրիստոնեական հոգևոր արժեքներին:

Այս ժողովածուն յուրօրինակ դասագիրք-ուղեցույց է քրիստոնյա-

⁵ Տե՛ս Զ. Գաբրիել Աւետիքեան, Զ. Խաչատուր Միրմելեան, Զ. Մկրտիչ Աւգերեան, Նոր բազմիրք հայկազեան լեզուի, Նախադրունք, Զ, Եր., 1979, էջ 10:

⁶ Տե՛ս Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Հայ թարգմանական գրականություն, Եր., 1984, էջ 7:

ների համար՝ հեռու մնալու մարդկային հիմնական մեղքերից ու գայթակղություններից, դրանցից ծագած աղանդներից ու հերձվածներից. 33 ճառերի ու մեկնությունների վերնագրերն արդեն խոսուն վկայում են այդ մասին՝ «*Հայեա՛ց ի քեզ*», «*Ի սկզբանէ էր բանն*», «*Քակեցից զիմ շտեմարանս*», «*Չէ պատճառ չարեաց Աստուած*», «*Ի վկայ Յուդիտեայ եւ յառաջ ասացեալ խաւսսն յաղագս գոհութեան*», «*Առ ընչէղսն*», «*Զվաշ-խողաց*», «*Զմախանաց*», «*Ի պահսն քառասներորդս*», «*Ի սուրբ քառասուն վկայսն*», «*Յաղագս Սուրբ երրորդութեան*», «*Խաւսք յորդորականք ի մկրտութիւնն*»: Ինչպէս նկատելի է, վերնագրերի մի մասը հենց բայական կառույցներ են, որոնք առավել հասցեական ու պարզ են դարձնում հաղորդվող նյութի բովանդակությունը, մյուսները նախդրավոր հոլովական ձևեր են՝ հիմնականում պատմական և ներգոյական հոլովներով կամ էլ նախադրություններ իրենց խնդիրներով:

«Պահոց գրքի» գրաբար բնագրի քննությունը ցույց է տալիս, որ թարգմանիչները հիմնականում հարազատ են մնացել դասական գրաբարի կանոնական քերականությանը, կիրառել են բայական երեք եղանակների՝ սահմանական, ստորադասական և հրամայական, հիմնականում պարզ բոլոր ժամանակաձևերը, անցյալ և անորոշ դերբայով ստորոգումային կառույցները, ինչպէս նաև բաղադրյալ ժամանակաձեւերը, հոլովական համակարգը հստակ է, դարձյալ կանոնավոր, հոլովական զուգաձևությունները բավական սակավ են: Այժմ առավել հանգամանալի անդրադարձանք նախ խոնարհման, ապա հոլովման յուրահատկությունների վերլուծությանը:

Կեսարացու ճառերի և մեկնությունների թարգմանության լեզվում վկայված են անորոշ դերբայի բոլոր 4 խոնարհիչները: Գրաբարի դասական շրջանում *-իլ* վերջածանցով անորոշ դերբայներ չեն կիրառվում, *-ել* ածանցն ընդհանուր էր թե՛ *է* լծորդության, թե՛ *ի* լծորդության ներգործական, կրավորական և չեզոք սեռի բայերի համար: Մեր ուսումնասիրած երկում արդեն առկա են *-իլ*-ով կազմություններ, որոնք եզակի բացառություններով արտահայտում են կրավորականության իմաստ, գործի-նակ՝ *ցնդիլ*, *խանգարիլ*, *լուծանիլ* (էջ 221), *գելանիլ*, *այրիլ* (էջ 396), *փոփոխիլ* (էջ 120), *հնազանդիլ* (էջ 421), *սրբիլ* (էջ 457), *ուղղիլ* (էջ 104), *տաժանիլ* (էջ 144), *անկանիլ* (էջ 448), *դժնդակիլ* (էջ 419), մնացյալ դեպքերում, որպէս կանոն, *ի* լծորդության բայերի անորոշ ձևերը դասական հայերենի սկզբունքով ունեն *-ել* վերջավորություն՝ *մեռանել* (էջ 396), *խաւսել* (էջ 229), *խորհել* (էջ 371), *հայել* (էջ 457), *լինել* (էջ 457), *ծնանել* (էջ 278), *փախչել* (էջ 234) և այլն: Ունենք նաև *-իլ* ով կազված եզակի հունարբան բայեր, ինչպէս՝ *ստեղծանիլ* (էջ 119): Գ. Մուրադյանի համոզմամբ՝ այս ձևի նախատիպը հունարեն *διαπλασθηναι* բառն է⁷: Հունարբան շրջանի նախածանցավոր կազմություն է նաև *յարամնալ/յար+ա+մնալ* բայը. «Քանզի

⁷ Տե՛ս Գ. Մուրադյան, Հունարբանությունները դասական հայերենում, Եր., 2010, էջ 119:

բռնադատեալ ուսումն ոչ բնաւորեցաւ **յարամնալ...**» (էջ 206): Հունարե-նից թարգմանված յուրահատուկ նորաստեղծ բայական այլ բաղադրյալ կազմութիւններ ևս կան, ինչպէս օրինակ՝ **բեռնակրել** (էջ 72), **մանկավարժել** (էջ 83), **բացածանալթանալ**, **աստուածաստեղծել** (էջ 119), **ողջախոհացուցանել** (էջ 325), **գառածել** (էջ 327):

Թարգմանութեան լեզվին խիստ բնորոշ են անորոշ դերբայի գործիական հոլովով կառույցները, որոնք հետդասական շրջանի իրողութիւն են, ժողովրդախոսակցական լեզվից սերող: Անորոշի գործիականը նման կառույցներում շարահյուսորեն ձևի պարագա է, շատ հաճախ բարդ համադասական նախադասութիւնների գրեթէ բոլոր բայ-ստորոգյալներն ունեն անորոշի գործիականով պարագա, որի շնորհիվ նախադասութիւնը ձեռք է բերում ներքին հանգավորում, ձևաբանական այս իրողութիւնը դառնում է պատկերավորման ոճական հնարք: Բերենք բնութագրական օրինակներ. «Եւ դարձեալ գԱսորեաց թագաւորն *աւզնելով* նմա զարհուրեցոյց, *ծարայեցուցանելով* ընդ հարկաւ կացոյց եւ ի միում վայրկեան ժամանակի քսան եւ երկուս հազարս գնորա եսպան...» (էջ 220), «Քանզի ոմանց հեղումն արեանն առնէ առ ի վեր երեւութիւնն *ծաղկեցուցանելով*՝ զուարթս եւ հեշտալիս եւ ուրախացեալս զնոսա *ցուցանելով*, իսկ ոմանց ծանրութեամբ լցուցեալս, զունակութիւնսն *ժողովելով* նոցա եւ ի վայր *զսպելով* զարհիւնն, ի հակառակս նոցա ածէ տրամադրութիւնն» (էջ 98-99), «Զիարդ *լքանելով* զոգրն, գոհացողական ձայն առցէ» (էջ 367):

Գտել ենք նաև անորոշից և դարձվածքներ ստեղծող դիմավոր բայերից (**ունել/իմ, առնել**) կազմված յուրօրինակ հարադրություններ՝ «...զձայն *ցուցանել ունի* զմարգարէութիւնս...» (էջ 221), «...եւ վաճառականաց *առնէ համարձակել* ի ծով ցանկութիւն շահիցն» (էջ 207):

«Գիրք պահոց»-ում կան նաև նույնարմատ բայերի ածանցավոր և անածանց զուգաձևութիւններ: Ըստ այդմ՝ թարգմանիչները փորձել են ստեղծել միևնույն բայի անկատար և կատարյալ կերպի իմաստ արտահայտող հակադրություններ, ինչպէս օրինակ՝ *ցանկալ-ցանկանալ, ցուցանել-ցուցել, ստեղծել-ստեղծանել*: Երբեմն կերպային այս հակադրությունն առաջանում է նույն բայի ներկայի և կատարյալի հիմքերից կազմված անորոշ դերբայների ստեղծմամբ՝ *ընթեռնուլ-ընթերցանել, լնուլ-լցանել, խնուլ-խցանել*:

Ներկա կամ ենթակայական դերբայի կազմութեան համար «Գիրք պահոցի» թարգմանիչները կիրառել են ինչպէս **-իչ**, այնպէս էլ **-ող** վերջածանցով կազմութիւններ, վերջիններս առավել հաճախադեպ են, բերենք համապատասխան օրինակներ *հրահանգիչ, սնուցիչ* (էջ 87), *ստեղծիչ* (էջ 152), *վայրընկղմիչ* (էջ 88), *վարժիչք* (էջ 80), *ուսող* (էջ 244), *յաղթահարող* (էջ 101), *յաղթողք* (էջ 104), *յափշտակող* (էջ 146), *ստեղծողն, խնամողն, կործանողս* (էջ 110), *իմանող* (էջ 154), *լցող, տուող* (էջ 137), *սաղմուսերգող* (էջ 225), *սպանող* (էջ 318), *ծնող* (էջ 237), *անարա-*

րող (էջ 100), եղող (էջ 334): Նշենք, որ *իմանող* (էջ 154) ենթակայական դերբայը, ըստ կանոնի, պիտի կազմվեր կատարյալի հիմքից, սակայն այստեղ ունենք ներկայի հիմքից կազմված արհեստական կառույց, որը Գ. Մուրադյանը համարում է հունաբան⁸: Ընդհանուր առմամբ ներկա դերբայի կիրառության դեպքերը բավական սակավ են թարգմանության մեջ: Բայց գտել ենք ներկա դերբայի իմաստով կիրառվող՝ *-ուկ* ձևությամբ բարբառային կազմության ուշագրավ օրինակ՝ *յաղթուկ լինել* (էջ 225)՝ *հաղթող լինել*, որը, ըստ ամենայնի, է դարի լեզվական իրողություն է:

Անորոշ կամ աներևույթ դերբային հավասար լայն կիրառություն ունեն անցյալ դերբայի ձևերը: *-եալ* վերջածանցով այս դերբայն ուներ ինչպես անվանական կիրառություններ՝ իբրև որոշիչ ածական, այնպես էլ բայական: Թարգմանության լեզվին բնորոշ է *ե* և *ի* լծորդությունների բայերի անցյալ դերբայները կազմել գերազանցապես կատարյալի *եսց/եց* հիմքից և ոչ թե արմատական հիմքից՝ *եցեալ* ձևությունների միավորմամբ, գործօրինակ՝ *ծաղկեցելովք* (էջ 100), *կիզեցելոցն* (էջ 101), *գրկեցելոցն* (էջ 109), *վարեցեալ* (էջ 201), *փորձեցեալ* (էջ 349), *բամբասեցելոց* (էջ 146) և այլն: Գ. Մուրադյանն այս երևույթը բնորոշում է իբրև հունաբանություն՝ լրացուցիչ *եսց* ածանցի կցում կատարյալի արմատական հիմքին⁹:

«Գիրք պահոց»-ում վկայված են նաև *ից* ձևությամբ անցյալ դերբայի սակավաթիվ հունաբան կազմություններ, որոնք *ից*-ով նորակազմ բայա-հիմքից ստեղծված արհեստական ձևեր էին. դրանք, ըստ էության, հունարենում առկա հատուկ կրավորական սեռի անցյալ դերբայներ ստեղծելու փորձեր էին՝ *եցեալ* ձևությամբ համաբանությամբ՝ *եցեալ-իցեալ*¹⁰: Մեր ուսումնասիրած երկում նման միայն մեկ կրավորական դերբայաձև ենք գտել՝ կազմված *ծնանել* բայից՝ *ծնիցելոյ* (էջ 256, 367), *ծնիցելոց* (էջ 211), *ծնիցելոյն* (էջ 433), *զծնիցելովն* (էջ 237): Ունենք նաև այս շարքից հունաբան նորակազմ բարդ բայ՝ *վերջ+ա+ծնիցեալ*, փոխանվանական կիրառությամբ՝ «անդրանիկն առ ի *վերջածնիցեալսն*» (էջ 278):

Թարգմանիչները հաճախակի գործածում են *անցյալ դերբայ + եմ /կամ/լինիմ* բայերով բաղադրյալ ժամանակաձևեր, ինչպես օրինակ՝ *բնակեալ էր* (397), *բաղձացեալ եմք, երկուցեալ եմք* (էջ 395), *անկեալ են* (էջ 395), *ասացեալ է* (էջ 278), *արգելեալք էին* (էջ 251), *ոչ լծակրուեալ է* (էջ 245), *անցեալ կայր* (էջ 419), *ծնեալս կան* (էջ 456), *անուանեալ լինէին* (էջ 394), *հանդերձեալ լինին* (էջ 221), *ասացեալ լինէր, մեռեալ եղիցի* (էջ 250), *բերեալ լինի* (էջ 264), *զանգիտեալք լինէին* (էջ 412) և այլն: *Լինել (իմ)* բայի կանոնավոր *լեալ* (էջք 245, 251, 244, 413, 445...) ձևի բազմաթիվ կիրառությունների հետ վկայված են նաև *եղեալ*-ի օրինակներ (էջք 73, 330,

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 126:

⁹ Հմմտ. նույն տեղը, էջ 130:

¹⁰ Հմմտ. նույն տեղը, էջ 122:

420, 457...): Կարծում ենք՝ այս դեպքում ունենք հունաբանների ստեղծած *եղանել(իս)* արհեստական բայի առանձին անցյալ դերբայաձևը¹¹:

Անցյալ դերբայները, ինչպես և անորոշի գործիականը, թարգմանության լեզվում հաճախակի գործածվելով, ոճավորում են շարադրանքը, ներքին մեղեդայնություն ստեղծում՝ երբեմն միասին հարադրություններ կազմելով: Նման կիրառությունների փայլուն օրինակ է արբեցողներին բնորոշող և արբեցողության ախտը դատափետող այս հատվածը. «... ի վավաշոտությունս *հալեայք* եւ *ցնդեայք*, այլ նովին իսկ ծանրութեամբ *լցեայք* եւ *հակեայք*, կենդանական ոլոր *լուծեայ* մարմին *բերեայ լինի*: Նոցա կապուտակ աչք, *դեղնեայ* վերելութիւն, շունչ առաջի *կացեայ*, լեզու *լքեայ* եւ բարբառ աննշան, ծայրագեղծք ոտք որպէս մանկանցն ինքն ինքեան իբրեւ յանշնչաց *հոսելով*: Այսպէս եւ նոցա անձինք ընդ խորովք *բերեայք լինելով* ընկղմին ի գինւոյն» (էջ 99):

Բարսեղ Կեսարացու գրաբար թարգմանության մեջ գտել ենք նաև հարակատար դերբայի յուրօրինակ նախաձևեր, այսպես՝ *կատարած ունի գվերաբերութիւնն եւ կատարած ասէ գվախճանն* (էջ 220), *շինուած էք* (էջ 228), *իմացուածսն/ իմացւածսն* (էջ 330), *խառնուած* (էջ 251), *ստացուած* (էջ 251), *ողորմած* (էջ 234), *ստեղծուած* (էջ 279, 445): Հիշյալ օրինակները, ակնհայտ է, դարի խոսակցական հայերենի կազմություններ են:

Ապառնի դերբայի ձևերը մեր քննած բնագրում երեք ածանց ունեն՝ *-ng*, *-ի* և *-իք*: Հայ թարգմանիչները հիմնականում նախապատվություն են տալիս *-ի*-ով և *-ng*-ով կառույցներին: Ունենք ապառնի + *եւ/լինել* կադապարով բաղադրյալ ապառնու ժամանակաձևերին՝ *լինելոցն էր* (էջ 274), *արկանելի է* (էջ 200), *գովելի լինել* (էջ 200), *գնալի է* (էջ 115), *փախչելի են* (էջ 251), *գնելի է* (էջ 458), *յերկուանալի է* (էջ 245), *գնալուելի էր* (էջ 15): *-ի*-ով կազմված դերբայներն ունեն նաև անվանական կիրառություններ, հոլովվում են, հոգնակերտներ ստանում՝ *գանկարծելին*, *գանկարծելիսն* (էջ 278): Հրաչյա Աճառյանը *-ի*-ով կազմված նման բայածականները «Հայոց լեզվի պատմության» երկրորդ հատորում համարում է դասական հայերենին ոչ բնորոշ, հետին շրջանի կազմություններ¹², իսկ Մարտիրոս Մինասյանը «Դասական հայերենի նկարագրական քերականութեան» մեջ նշում է, որ բայածական-դերբայները *ան-* ժխտական ածանցը չէին ստանում, ժխտվում էին *ոչ* կամ *չ* մասնիկներով, ինչպես օրինակ *չհաւատալի*, *չուտելի*, *ոչ պատմելի*¹³, ըստ ամենայնի իրենց բայական բնույթի պատճառով: «Գիրք պահոցի» թարգմանության լեզվում այսպիսի հետդասական նորակազմություններ վկայված են, օրինակ՝ *անբերելիք* (էջ 101), *անկարծելիք* (էջ 100),

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 126-127:

¹² Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Եր., 2013, էջ 87:

¹³ Հմմտ. Մ. Մինասեան, Դասական հայերենի նկարագրական քերականութիւն, Ժնև, 1996, էջ 326-327:

անհրաժարելի (էջ 100), *անըստչարելի* (էջ 325), *անթշնամանելի* (էջ 182) և այլն: Ընդհանրապես նման կառույցներում բայական իմաստը գու-գակցվում է անվանական իմաստի հետ, ուստի գրաբարի քերականները նշյալ ձևերը երբեմն համարում են նաև բայածականներ:

-*Իք*-ով ստեղծված ապառնի դերբայ-բայածականները թարգմանության լեզվում բավական գործածական են, բերենք բնութագրական օրինակներ՝ *գարշելիք են, ստելիք են* (էջ 456), *դիրասարսելիք են* (էջ 98), *հրճուելիք ենք* (էջ 220), *իմանալիքն* է (էջ 447): Նշենք, որ գտել ենք նաև *-իս*-ով համակատարի մեկ կառույց (*-իք*-ի հայցականն է), *լինել (իս)* բայի երկրորդ ապառնու հետ՝ *դողալիս լիցիս* (էջ 318):

Այժմ անդրադառնանք թարգմանական երկում կիրառված խոնարհման պարզ ժամանակների ձևիմաստային դրսևորումներին:

«Գիրք պահոց»-ում առկա են ժամանակաձևերի իմաստային փոխանցումներ, ավելի որոշակի՝ ստորադասական առաջին և երկրորդ ապառնիների կիրառություններ սահմանական ներկայի իմաստով: Բերենք նման օրինակներ՝ *համբերեցես* (էջ 57), *ածցէ* (էջ 76), *կամիցիս* (էջ 92), *երեւեցի* (էջ 96), *ունայնացուցէ* (էջ 106): Հաճախ այս ձևերի տողատակի հղումներում բերված է դրանց կանոնավոր կառույցը, ինչպես՝ *համբերեցես – համբերես* (էջ 57), *կամիցիս – կամիս* (էջ 92), *երեւեցի – երելի* (էջ 96), հետևաբար կարող ենք եզրակացնել, որ «Գիրք պահոցի» որոշ ձևազերերում նման փոխանցումներ չեն եղել, այսինքն՝ բացառելի չեն գրիչների վրիպակները: Բայց ընդգծենք, որ ստորադասական եղանակի բայածները հին հայերենում ինքնին բազմիմաստ էին, և գրաբարյան այլ բնագրերում ևս հանդիպում ենք սահմանական ներկայի իմաստ արտահայտող նման կառույցների:

Ինչպես «Գրաբարի քերականության» մեջ բացատրում է Մանուկ Աբեղյանը, գրաբարյան ստորադասական ապառնին 2 դեպքում կարող է համապատասխանել ներկային. ա) երբ արտահայտվող գործողությունը հարցական է և բ) երբ արտահայտված գործողությունը թեական, երկբայական իմաստ ունի¹⁴: «Գիրք պահոցի» հիշյալ ժամանակաձևերը հիմնականում արտահայտում են թեական, ենթադրական գործողություններ, որոնց նման իմաստը բխում է նաև բայիմաստից՝ *երեւալ, կամելէ*: Այս փոխանցումները հասկապես նկատելի են երկու ճառերում՝ «Յաղագս պահոց» և «Արբեցողաց»:

Ինչ վերաբերում է ստորադասական առաջին և երկրորդ ապառնիների կիրառություններին, ապա բարոյախրատական և մեկնողական մեր ժողովածուի թարգմանիչները, ելնելով երկի ժանրային պահանջներից, հաճախ են գործածել այս ձևերը՝ ակնհայտ առավելություն տալով երկրորդ ապառնու հաստատական կամ ժխտական խոնարհումներին, ընդ որում ժխտումն արտահայտվում էր հիմնականում *մի՛* մաս-

¹⁴ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. 2, Գրաբարի քերականություն, Եր., 1974, էջ 748:

նիկով, հազվադեպ՝ ոչ-ով: Բերենք պատկերավոր օրինակներ՝ «...փարթամութիւն եթէ զեղցի, մի՛ դնիցէք սրտիւք: Եւ մի՛ անձամբ քով ուխտասցիս, այլ ի նմանէ զպիտանացուն ընկալցիս, մի՛ իբրեւ զմի ինչ ի բարեացն առաւել սիրելով զարմանայցես, այլ իբրեւ զգործ ի ծառայութեան զսպասաւորութիւն առցես» (Էջ 233), «...զի որ զծայրս խոնարհութեանն ուղղեաց, ի թշնամանս ուժգնակի զինքեան ճանաչելով զանարգութիւնն, ոչ շարժեցի ոգւով» (Էջ 235):

Նշենք, որ Ե դարում առկա էր հակառակ երևույթը. գրաբարյան սահմանական ներկան և անցյալ անկատարը կարող էին արտահայտել ստորադասական ապառնիների իմաստ: Այս բազմիմաստությունն ի վերջո հաղթահարվեց միջին դարերում նորաստեղծ եղանակիչ կու՛մասնիկի շնորհիվ, որը գումարվելով գրաբարյան ներկային և անկատար անցյալին՝ ընդգծեց նրանց մեջ թուլացած սահմանական եղանակի իմաստը, իսկ առանձին կիրառությամբ դրանք վերածվեցին ըղձական եղանակի բայաձևերի, գրաբարի ստորադասական եղանակը վերացավ պահպանվելով միայն քարացած ձևերում: Ընդ որում կու՛մ եղանակչի միջոցով արտահայտվում էին ոչ միայն սահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի իմաստները, այլև ենթադրական կամ պայմանական եղանակի անցյալը և ներկան:

Թարգմանական մեր բնագրում սահմանական եղանակի ներկա, անցյալ անկատար և անցյալ կատարյալ ժամանակաձևերի կազմությունները գրաբարի քերականության ընդհանուր կանոններին են համապատասխանում թե՛ ձևի, թե՛ բովանդակության տեսանկյունից:

Հրամայական եղանակի բայաձևերը ևս հաճախադեպ են՝ պայմանավորված թարգմանական այս ժողովածուի առանձին նյութերի ժանրով՝ բարոյախրատական կոչեր, ուղերձներ. պահքն ինքնին ենթադրում է արգելքներ: Սակայն նշենք, որ Կեսարացու երկի գրաբարյան թարգմանության մեջ գրեթե չեն կիրառվում ապառնի հրամայականի կամ հորդորականի ձևերը: Փաստորեն հետդասական շրջանում այս կազմություններն արդեն դուրս էին մղվում կիրառությունից:

Խոնարհման համակարգի համեմատ՝ մեր սկզբնաղբյուրում հոլովական ձևերի յուրահատկություններն ավելի սակավաթիվ են, այստեղ ձևաբանական իրողություններն առավել պարզ են, հունաբանության ազդեցությունը՝ էապես ավելի աննշան: Գրաբարի՝ իբրև համաժողովրդական լեզվի անկմանը զուգընթաց՝ հոլովական գուգաձևություններն անխուսափելի ավելանում են, ռ հոլովումն ակնհայտորեն մեծացնում է իր կիրառության տիրույթը, խառն հոլովումները դառնում են սակավ գործածական, պատմական և պարառական կոչվող հոլովների կիրառության դեպքերն ընդգծված շատ են, ինչպես նաև՝ եզակի ներգոյականի -ում ձևությամբ կառույցները: Հետագայում արևելյան բարբառներում -ում հոլովակերտը կդառնա կենսունակ և հիմնական անվանական համակարգում կազմելով և՛ եզակի, և՛ հոգնակի ներգոյականը, իսկ բա-

յական համակարգում՝ ներկա դերբայը:

Ինչպես արդեն նշեցինք, **ի** նախորդով և **-ում**, նաև **-ոջ** ձևայիններով եզակի տրականից բաղադրված ներգոյականի ձևերը լայն կիրառություն ունեն «Գիրք պահոցի» թարգմանության մեջ, ինչպես օրինակ՝ *ի կենցաղումս* (էջ 102), *ի չորրորդում* (էջ 278), *յառաջնում* (էջ 131), *յերկաթում* (էջ 421-422), *յերկրորդումն* (էջ 132), *յեթներորդում* (էջ 57), *յորպիսի մարմնում* (էջ 437), *ի մարմնում* (էջ 421-422), *ի նորում* (էջ 125), *ի գինուջ* (էջ 79), *ի խորուջ* (էջ 109), *ի տարուջ* (էջ 68), *յեկեղեցուջ* (էջ 115), *ի տեղուջ* (էջ 121) և այլն: Դասական գրաբարից տարբերվող յուրահատկություն է նաև անցյալ դերբայների **-ում**-ով տրականի ձևերի հաճախակի կիրառությունը՝ *բարեկեցելում* (էջ 118), *գրեցելում* (էջ 456):

Դասական գրաբարին բնորոշ հնչյունափոխություններից էր բառավերջի **-ի** ձայնավորի վերածվելը **ւ**-ի **ո** հոլովիչի ազդեցությամբ՝ *որդի-որդույ*, *քաղաքացի-քաղաքացույ*, բնութագրական է, որ մեր քննած թարգմանական երկում բառավերջում **ի** չունեցող բառերի դեպքում **ո** հոլովիչից առաջ դարձյալ **ւ**-ն են հավելել՝ ստեղծելով **ույ** հոլովիչ, այսպես՝ *մարդկանցուց* (էջ 139), *ցորենույ*, *ցորենուց* (էջ 139): Թեև վկայված է նաև հակառակ իրողությունը՝ **ի**-ն **ւ**-ի չի հնչյունափոխվում, այլ ընկնում է՝ *թագուհույ* (էջ 103) կանոնավոր *թագուհույ*-ի փոխարեն: *Մարդկանցուց* ձևում ունենք կրկնակի հոլովիչներ՝ **ա** և **ո**, բացի այդ՝ բառին ավելացել է **-ց** հոգնակերտը, որովհետև **-իկ** հոգնակերտի իմաստն արդեն մթազնում էր, ուստի գրաբարի կանոնավոր *մարդկան* ձևին գումարվում էր **-ց** հոգնակերտը, և փորձ է կատարվում կանոնավորել *մարդ* բառի հոգնակի հոլովումը: Մեր օրինակում *մարդկանց*-ին ավելացել է կրկնակի սեռական հոլովակերտ-հոգնակերտ **ուց**-ը:

Ու-ա խառն հոլովման *գինի* բառը բազմաթիվ կիրառություններ ունի **ո** պարզ հոլովմամբ՝ *գինույ* (էջ 102), *գինուվ* (էջ 104, 105): Ունենք անձնանունների սեռական հոլովի **-եան** հնագույն մասնիկով կազմություններ՝ պարզ **-ա** կամ **-ի** հոլովիչների փոխարեն, ինչպես *Մովսեսեան* (էջ 109), *Եփրեմեան* (էջ 423)...., նման ձևերը հետագայում կդառնան հայկական ազգանունների հիմնակադապար իբրև սերում, ծագում և պատկանելություն ցույց տվող կառույցներ: Նշենք, որ *Մովսեսեան* ձևը ժողովրդախոսակցական է, շեղվում է հնչյունափոխության դասական կանոնից, ըստ որի՝ պետք է ունենայինք *Մովսիսեան* տարբերակը: Անկանոն գոյականներից ունենք *այր* բառի հոլովման հարացույցի կանոնավորման դիպվածային օրինակ՝ *այր-սոն* ձևի փոխարեն՝ *այր-այրոյ* (էջ 64):

Անեզական գոյականների բառավերջի **-ք** հոգնակերտի ածանցի վերածվելու օրինակ է *ի պահքն* (էջ 77) ներգոյականի ձևը, թեև նշենք, որ բնագրում առկա են նաև կանոնավոր տարբերակներ՝ *ի պահսն* (էջ 76): Հոլովական այս շեղումների, զուգաձևությունների բավական համոզիչ բացատրություն է առաջարկում Վարազ Առաքելյանը. «Պետք է

նշել հոլովական համակարգի խառնման մի այլ պատճառ, որը բաւական դեր է խաղացել: Շատ անգամ ձեռագիր արտագրողները մի տեսակ արհեստաւոր գրիչներ էին, լաւ ձեռացագիր ունեցողներ, որոնք արտագրութեան ժամանակ ականայից փոխում էին այս կամ այն բառի հոլովումն՝ ըստ հոլովման իրենց կենդանի ըմբռնման եւ առաւել եւս որոշ հոլովումների նմանութեան շփոթումներով: Յաճախ այս երկու ձեւերը շփոթուել են միմեանց հետ, մէկի փոխարէն գրուել է միւսը»¹⁵:

«Գիրք պահոցի» թարգմանիչները ընդգծված նախապատվություն են տալիս պատմական (**գ+բացատրական հոլով՝ մասին, վերաբերյալ** իմաստով) և պարառական հոլովների (**գ+գործիական հոլով՝ շուրջ, մերձակայքում** իմաստով) գործածությանը. մի շարք ճառերի և մեկնությունների վերնագրեր արտահայտված են պատմական հոլովով, թեև ունենք նաև հոմանշային *յաղագս + սեռական հոլով* կաղապարով վերնագրեր: Այսպես՝ *Չվաշխողաց, Ջբարկացողաց, Ջմախանաց, Յաղագս գոհութեան, Յաղագս ապաշխարհութեան*: Բերենք նաև պարառական հոլովով վկայված բնութագրական օրինակներ՝ *զծնեցելովն* (էջ 237), *զեկեղեաւ, զՔրիստոսիւ, Յիսուսիւ՝ Տէրամբ մերով* (էջ 324), *զհնցաւն* (էջ 66), *զմտաւքդ* (էջ 118):

Վերոնշյալ բնագրային արձանագրումները վկայում են, որ «Գիրք պահոց» խորագրով ժողովածուի մեջ մեկտեղված տարբեր ժանրերի պատկանող գործերի գրաբար թարգմանության լեզուն թեև զերծ չէ ժամանակին տարածված հունաբան կառույցներից, սակայն դրանք իրենց բնույթով գերակշռող չեն: Մեր այս եզրակացությունն առավել ամրակայվում է թարգմանության ձևաբանական կաղապարների քննության միջոցով. թե՛ բայի խոնարհումը, թե՛ հատկապես գոյական, ածական, թվական անունների, դերբայների հոլովումը համապատասխանում են գրական հին հայերենի քերականության կանոններին, արհեստական նորամուծությունները սակավադեպ են և գերազանցապես վերաբերում են դերբայների կազմությանը, հատկապես հայերենում կրավորական դերբայներ ստեղծելու փորձերին:

«Գիրք Պահոցի» տարբեր ժամանակների թարգմանիչների նշանաբանը եղել է բնագրի բովանդակության հասկանալիության և համարժեքության ապահովումը, լեզվաոճական առանձնահատկությունների պահպանումը, իսկ գերագույն նպատակը դրանց յուրօրինակ հայկականացումն էր:

Շայ հին թարգմանական գրականությանը վերաբերող իր աշխատության մեջ Լ. Տեր-Պետրոսյանն այս միտումները բացատրում է համակարգված նպատակային քաղաքականության պահանջով, որի հիմքերը, մեր համոզմամբ, դրել էին Վռամշապուհ արքան, Մեսրոպ Մաշտոցը և Մահակ Պարթևը. «Դասական շրջանի թարգմանությունները

¹⁵ Վ. Առաքելեան, Գրաբարի քերականություն, Եր., 2010, էջ 80:

կոչված էին բավարարություն տալու սկզբնավորվող հայ մատենագրության առաջնահերթ պահանջներին, ապահովելու եկեղեցու գաղափարական և արարողակարգային գործունեությունն ու կրթական գործի կազմակերպումը: Այդ պատճառով առաջին հայ թարգմանիչների ջանքերի մեջ նկատվում է մի այնպիսի նպատակասլացություն, որը, գերմանացի հայագետ Ֆ. Ֆինկի բնորոշմամբ, իրավացիորեն կարելի է անվանել «մշակույթի փոխանցման գիտակցված ծրագիր»¹⁶:

НАРИНЕ ДИЛБАРЯН – Морфологические характеристики древнеармянского перевода “Книги о посте” Василия Кесарийского. – Известный сборник речей, бесед, проповедей и толкований Василия Кесарийского «Книга о посте» переводился на древнеармянский язык с конца V до начала VII века переводчиками периода грекофильской школы. Язык армянского текста образен и понятен, в нем нет типичных для греческого языка новосозданных искусственных структур. Переводчики «Книги о посте» в совершенстве владели и древнегреческим, и родным языком. Изучение грамматических особенностей языка перевода доказывает, что грецизмы и кальки греческого происхождения встречаются в глагольной системе спряжения перевода, особенно в образовании причастий и их отдельных пассивных конструкций, а система склонения имен существительных, прилагательных и числительных в основном соответствует грамматическим правилам древнеармянского литературного языка, кальки греческого происхождения не существенны.

Ключевые слова: Василий Кесарийский, «Книга о посте», древнеармянский перевод, конец V века и начало VII века, классический и постклассический древнеармянский язык, грекофильская школа, грецизмы, кальки греческого происхождения, морфологические характеристики, система глагольного спряжения, склонение

NARINE DILBARYAN – Morphological Characteristics of the Ancient Armenian Translation of "The Book of Fasting" by Basil of Caesarea. – The well-known collection of 33 speeches, conversations, sermons and interpretations of Basil of Caesarea "The Book of Fasting" was translated into the ancient Armenian language at the end of the 5th to 7th centuries, by translators of the period of the Greco-Fiqian school. The language of the Armenian original is figurative and understandable; there are no newly created artificial structures typical of the Greek language. The translators of Knyiga on Lent were fluent in both ancient Greek and their native language. The study of the grammatical features of the target language proves that there are Greekisms in the verbal conjugation system, especially in participles and passive constructions, and the declension system of nouns, adjectives and numerals basically corresponds to the grammatical rules of the ancient Armenian literary language, tracings of Greek origin are not numerous.

Key words: Basil of Caesarea, "The Book of Fasting", ancient Armenian translation, the end of the 5th century and the beginning of the 7th century, classical and postclassical Ancient Armenian language, grecisms, Hellenizing school, morphological characteristics, verbal conjugation system, declension

---

¹⁶ Լ. Տեր-Պետրոսյան, նշվ. աշխ., էջ 8: